

Вертатися до джерел,
або
Дещо про школу майбутнього*

СИМОН СОЛОВЕЙЧИК

... Прийшов у маленьку сільську школу новий учитель, зовсім іще молодий — йому було сімнадцять літ. Проте, що у нього ще нема вчительської освіти, що він сам іще навчається, їздить до Полтави складати екзамени, діти, можливо, й не знали, бо Василь Олександрович проводив з ними увесь час. Після уроків майстрували човна; інший човен купив на свої гроші вчитель; ще на один скинулися батьки, і влітку весь клас вирушив мандрувати по Дніпру.

Таких мандрівок учителі проводять багато, і тут немає нічого дивного, нічого такого, про що варто розповідати. І все-таки це була незвичайна мандрівка. Вчитель організував її не з педагогічних міркувань, і не тому, що він був молодий і, як усі молоді вчителі, старанний, а зовсім з іншої, значно простішої причини: він любив дітей, особливо маленьких, і проводити з ними час йому здавалося щастям.

Тридцять років потому після цієї веселої, галасливої поїздки Василь Олександрович Сухомлинський, уже відомий педагог, Герой Соціалістичної Праці, член-кореспондент Академії педагогічних наук, заслужений учитель, директор знаменитої Павлівської школи, куди їздять учителі

---

* Уривки з книжки С. Соловейчика "Час ученичества". М. : Дет. лит. 1972. — С. 237–250.

звідусюди, – Василь Олександрович напише: "Що найголовніше було в моєму житті? Без роздумів відповідаю: любов до дітей".

Учитель – не поет, він не може прославитися двадцятилітнім, такого випадку в історії педагогіки не було. Треба роки й роки праці, роздумів, щоб зрештою сказати в педагогіці слово, необхідне всім. Адже педагог завжди говорить щось найпростіше, здавалось би, навіть відоме. Однак дуже важко до цього простого пробитися.

Познайомимося, бодай стисло, із життям та поглядами Василя Олександровича Сухомлинського. Народився він у 1918 році, в Україні, неподалік села Павлиш, яке згодом прославив. Батько його був бідний селянин. Пізніше став першим головою колгоспу.

У цій сім'ї було четверо дітей, і всі четверо – троє братів і сестра – стали вчителями, бо в цій сім'ї дуже любили книжку. Або тому, що мати Сухомлинських була людиною великої доброти та ніжності. Або, можливо, тому, що батько чотирьох Сухомлинських був людиною великої принциповості й чесності. А може, ще й тому, що шкільний учитель і взагалі учіння, знання дуже високо цінувалися в селянських домівках.

Напрошується висновок, що всі ці причини діяли разом, вони й визначили характер учителя Сухомлинського. Йому дісталися від матері та батька талант, доброта, працелюбність, чесність і той практичний погляд на життя, той простий здоровий глузд, без якого немає педагогіки.

Адже мистецтво виховувати дітей, робити їх щасливими і добре готувати до майбутнього дорослого життя – це мистецтво завжди має своїм джерелом народну педагогіку. Якби книги не читали люди, якби не змінювалися їхні погляди впродовж життя, вони завжди пам'ятають, як їх самих виховували головні вихователі – батько, мати, перший шкільний учитель. І так із покоління в покоління переходять народні традиції виховання, які неможливо забути, і забувати не треба.

Сухомлинський вчителював недовго – кілька років. Почалася друга світова війна; він пішов на фронт, воював, був важко поранений. Осколки снаряда лишилися в його грудях до самої смерті.

Коли Василь Олександрович повернувся в рідні краї, у нього були вже і досвід учителя, і досвід директора школи, і досвід політичної роботи в армії. Природно, що його призначили завідуючим районним відділом народної освіти, хоча йому було всього двадцять сім років. А через два роки, коли війна закінчилася, він попросився з адміністративної роботи знову в школу. Для учителя школа ніколи не може бути "пониженням" у посаді, школа – це завжди підвищення, тому що від самого учителя залежить, якою вона стане.

Павлівська школа, в яку Сухомлинський прийшов у 29 років директором, стала знаменитою на весь світ. Сьогодні про неї можна прочитати німецькою, англійською, китайською та іншими мовами.

Коли заходиш у Павлівську школу, то перше, що кидається у вічі, – великий стенд, на якому написано: "Мати, пам'ятай, що ти головний педагог, головний вихователь. Від тебе залежить майбутнє суспільства".

Під цими словами – картинки з порадами для матері. Перша порада така: "Мама, розповідайте своїм дітям рідні казки".

Ще більший стенд, цього разу звернений до дітей: "Бережіть ваших матерів!"

Сухомлинський вважав, що найважливіше і найважче в школі, у вихованні, – виховання почуттів. Хто навчиться турбуватися про маму, той навчиться турбуватися про всіх людей, навчиться відчувати людину, розуміти її стан, той ніколи не стане грубим, безсердечним, жорстоким. Усі найкращі почуття людини природно виростають із одного – з почуття любові до матері.

Сухомлинський говорив, що людина мусить починати трудитися відтоді, коли навчиться підносити ложку до рота. І звичайно, вона повинна працювати постійно, щодня, поки навчається в школі. Але це має бути така робота, і тільки така! – яка викликає любов, а не відразу до праці.

Важка, часом навіть одноманітна справа, розрахована на рік–два, – ось яка робота справді виховує людей з наполегливим, міцним характером. Для цього, виявляється, потрібно, щоб не тільки руки трудилися, а й голова: щоб спершу був задум, мрія зробити щось цікаве, цінне, важливе для людей. Якщо у людини немає мрії, якщо вона працює з примусу, то як же у неї з'явиться любов до праці? І саме любов ця і була для Сухомлинського найважливішим результатом його педагогічної праці.

Виховувати без покарання? Чи можливо це? Він навіть написав статтю: "Виховання без покарання", яка була опублікована в газеті "Правда".

Ось рядки з одного листа Василя Олександровича: "... Наших дітей можна виховувати тільки добром, тільки ласкою, без покарань. Десять років я виховував своїх учнів абсолютно без покарань, і вони стали справжніми людьми..."

Так, ми живемо без покарань, і живемо дуже добре. І якщо в масовому масштабі, у всіх школах зробити це ще неможливо, то не тому, що виховання без покарання неможливе, а тому, що багато вчителів не вміють виховувати без покарань. Хочете, щоб у нашій країні не було злочинців – виховуйте дітей без покарань..."

Якщо ми перегорнемо праці великих педагогів минулого, то помітимо, що заклик виховувати дітей без покарань, добром і ласкою, завжди звучав од вихователів. Учителеві ж любити усіх дітей значно важче.

Учитель стикається з дитячими лінощами, небажанням навчатися. Вчителеві постійно доводиться карати дітлахів хоч би двійкою, і це завжди здавалося неминучим. Треба ж змусити вчитися і тих, хто через глупоту свою хлопчачу вчитися зовсім не хоче, – змусити заради самого цього хлопчиська.

Потрібно зробити так, щоб не було необхідності примушувати навчатися, щоб самі діти навчалися охоче! І щоб це зміг кожен учитель.

Тут ми підходимо до найцікавішого у педагогічній системі Сухомлинського. Всі знають, що він був прекрасним вихователем, але значно менше відомий Сухомлинський-учитель, Сухомлинський-дидакт.

Дидактика – наука, яка вивчає процес навчання, відповідає на запитання "Як навчати?"

Тож як навчати за Сухомлинським?

"Усі наші задуми розвіюються в прах, якщо немає дитячого бажання навчатися", – писав Василь Олександрович.

— Навчання, — зазначав він, — це насамперед ставлення: ставлення учня до вчителя, до предмета, до своєї праці. Бажання дітей добре навчатися — основа школи, без нього школи немає. Вчитель зобов'язаний викликати й підтримувати це бажання постійно.

Але навчання — це праця, тяжка розумова праця, постійні зусилля зрозуміти, запам'ятати, навчитися, вирішити, засвоїти...

Люди, котрі, можливо, ніколи в житті самі не відчули радості праці, схильні вважати: якщо праця — значить, обов'язково має бути нудно. З аксіоми "навчання є праця" такі люди роблять висновок: отже, навчання не може бути завжди цікавим і захоплюючим. До того ж, кажуть, у житті не може бути все цікаве, і треба з дитинства привчати дитину до обов'язку, до виконання і непривабливої роботи.

Проте, змушуючи навчатися, працелюбність не виховаєш.

Так, навчання — праця, але це має бути радісна праця, бо тільки радісна, вільна праця виховує любов до будь-якої необхідної роботи. Обов'язок і радість не повинні розходитися.

Чому, запитував директор школи Сухомлинський, діти приходять з величезним бажанням навчатися, а через кілька років, приблизно до п'ятого класу, цей вогник поступово згасає? У чому справа? У чому секрет?

З подібним явищем зустрічається кожний учитель, кожний директор. Але зазвичай обмежуються тим, що зітхають: "Ну, ось так... Нічого не вдієш..."

З цим Сухомлинський не міг примиритися. Він починає титанічну працю — шукає відповідь на питання, яке його тривожить. Щодня він ходить з уроку на урок — то в перший клас, то в п'ятий, то в сьомий, то в другий... Чому діти втрачають бажання навчатися? Як виховати жагу до навчання? І не лише директор замислюється над цим питанням — він зумів захопити всіх учителів у школі. Кожний переглядав свої погляди, навіть найдосвідченіші, ті, що викладали вже по тридцять років і, здавалось, все знало й уміло.

І ось що поступово з'ясувалося. Щоб дітям було цікаво навчатися, зовсім не обов'язково робити кожен урок захопливим, не треба розважати дітей і вигадувати щось незвичайне. Таїна інтересу зовсім не в цікавості, а в успіхах дітей, в їх відчутті руху, нових досягнень.

Вчора не розумів — сьогодні збагнув. Ось де радість! Учора не вмів — сьогодні навчився. Ось у чому щастя!

Виходить, щоб діти добре навчалися, треба, щоб вони... добре навчалися? Парадокс? Проте ніякого парадоксу тут, звичайно, немає. Все дуже просто: щоб діти добре навчалися, треба навчити їх учитися.

Сухомлинський помітив, що чимало учителів дивляться на школярів приблизно так, як майстер дивиться на верстат: є верстат — він повинен давати певну продукцію. Є учень — він має "видавати" знання.

Але ж учень — не верстат! Учень завжди в розвитку, він росте, розумнішає, розвивається, і вчителеві треба насамперед турбуватися про його розвиток.

Василь Олександрович Сухомлинський вважав, що лінивою малеча стає в самій школі через те, що їх із перших класів не навчили любити шкільну працю, не дали відчути радість успіху в учінні. Мало здібні від природи діти, звичайно є, але і їх здібності можуть бути розвинуті, і вони

можуть успішно закінчити школу, якщо їх не "глушити" двійками, якщо підтримувати кожне їхнє зусилля...

Споконвіку перед кожним учителем стоять такі завдання: навчати дітей і водночас виховувати їх; навчати дітей і водночас розвивати їхні здібності.

А Сухомлинський показав, що ці завдання фактично неможливо вирішити, якщо не поставити перед собою і не вирішити ще два важливі завдання: викликати жагу до знань і навчати вчитись.

Окремішньо ці завдання не можуть бути вирішені: жагу до знань не можна виховати, якщо не навчити дітлахів учитися...

Але що це означає? Що на практиці має робити вчитель, аби навіть нездібних дітлахів зробити здібними?

Таких секретів тисячі: щоб оволодіти ними, треба одержати спеціальну педагогічну освіту, зтім ще багато років працювати в школі. Проте все-таки спробуємо перерахувати найголовніші знахідки Павлівської школи.

Уроки думки. Багато дітлахів не вміють думати, не видають радості несподіваного пробудження думки. Проте думка дитини починає посилено працювати, якщо повести клас у ліс, на луг, у поле і там ставити школярам тисячу питань "Чому?", і там чекати од них відповіді й домагатися її. Спільне переживання краси природи, спільне прагнення збагнути її таємниці пробуджує думку. Сухомлинський називає це "емоційним пробудженням розуму". Без такої підготовки, без того, щоб діти не замислювалися над явищами природи, розпочинати навчання дітей у класі не можна.

Творчість. Праця думки, пробудження думки неможливе, якщо немає дитячої творчості. Діти у Сухомлинського розпочинали складати казки ще до того, як навчаться писати, пишуть величезну кількість маленьких творів з першого класу, самі складають математичні задачі, — усі види творчості дітей використовуються в Павлівші.

Домашні уроки. У Павлівші намагаються так підготувати учня, щоб йому не треба було довго сидіти над уроками. Час, необхідний для домашніх занять, обернено пропорційний вільному часу учня. Що більше вільного часу для занять у гуртках, для занять улюбленим предметом, для читання книжок, тобто для загального розвитку, то швидше учень виконує уроки. А що більше він сидить над уроками, що менше у нього вільного часу, то більше йому сидіти й доводиться.

Інтелектуальне середовище. Інтерес до навчання, загальний розвиток учня неможливі, якщо в класі немає багатого інтелектуального середовища — постійного обміну знаннями, загального прагнення до знань, цікавих і змістовних розмов між дітьми. Ця атмосфера і допомагає уникати зубрячки, сприяє мисленню малечі.

Оцінка. Оцінка, вважає Сухомлинський, завжди повинна приносити радість, відзначати успіх. Не можна ловити учнів на незнанні, треба домогтися, щоб вони дізналися, зрозуміли, впоралися з роботою, і тільки тоді ставити оцінку. Оцінка не може бути покаранням, засобом примусу, загрозою. Оцінка завжди говорить про успіх. Тому і трійку, вважає Сухомлинський, треба вважати хорошою оцінкою — і трійка свідчить про неабияку працю учня, який іще вчора не міг відповісти на трійку.

Захоплення. У Павлівській школі домагаються, щоб у кожного учня був улюблений предмет, в якому він пере-

важає інших дітей. Це і створює інтелектуальну атмосферу класу, розвиває інтерес до знання, підтримує таланти.

Проблемне навчання. Цими двома словами називають зазвичай систему різноманітних прийомів пробудження думки. Новий матеріал у багатьох випадках подається як проблема, котру діти з допомогою вчителя мають вирішити. Методи проблемного навчання останнім часом розробляються відомими вченими, всі визнають їх передовими методами навчання. У Павлиші вони застосовуються ще з початку 50-х років.

Який же результат застосування цих ідей та методів роботи?

Коли в Павлиш приїжджають гості – то найбільше їх вражає те, що десятикласники на уроках тягнуть руки – хочуть відповідати – як першокласники. Інтерес до знань тут не згасає з роками, а, навпаки, розвивається й зберігається на все життя.

У наш час це, напевно, можна назвати найголовнішим результатом навчання, бо наука і техніка розвиваються так швидко, що кожній людині доводиться кілька

разів переучуватися протягом життя. Кому школа не прищепила жаги до знань, прагнення дізнатися нове, той не стане успішним.

Може виникнути запитання: невже Сухомлинський зробив усе це один?

Звичайно, ні. В його працях зібрано усе краще, що нагромадила наша школа за багато років. Праці десятків учених, досвід тисяч учителів сконцентрувалися в тридцяти книжках Сухомлинського та сотнях його статей.

А найважливіше: скільки б не зробила ця людина, яка спалювала себе в невтомній праці, ще більше справ і нерозв'язаних завдань залишилося на долю тих, хто йде сьогодні у школу вчителем, хто вирішив присвятити себе педагогічній науці.

Сухомлинський ніби підсумував: наша школа – добра школа, вона поважає в школяреві людину, може добре навчити, добре підготувати до трудового життя кожну дитину, відповісти на непрості виклики часу.

Переклад з російської